

BEATA STRZĘPEK-LEŚNIAK

Uniwersytet Rzeszowski
ORCID: 0000-0003-4904-3258
beatast@dokt.ur.edu.pl

Oświeceniowy motyw damy modnej – kontynuacje i nawiązania w wybranych utworach kanonicznych dla szkoły średniej**Streszczenie**

Artykuł dotyczy nawiązania do oświeceniowego motywu damy modnej w utworach kanonicznych dla szkoły średniej. Omawiany motyw wzorował się na utworze Ignacego Krasickiego pt. *Żona modna* i zyskał swą popularność głównie w epoce oświecenia. Jego charakterystyczne cechy to: nadmierne zafascynowanie modą, nadużywanie języka francuskiego, wygodne życie pełne przepychu oraz rozluźnienie obyczajów. Tzw. dama modna, dzięki swej uniwersalności, stała się częstym kontekstem i nawiązaniem w kolejnych epokach. Jej pokłosie możemy spotkać w najbardziej znanych lekturach kanonicznych szkoły średniej. Wśród nich znajdzie się intrygująca Telimena z *Pana Tadeusza*, anielska Izabela Łęcka z *Lalki* oraz historyczna Emilia Korczyńska z *Nad Niemnem*.

Słowa kluczowe: nawiązania, kontynuacje, kultura Francji, dama modna, kanon szkolny

I

Dama modna to jedna z najczęściej pojawiających się kreacji literackich w osiemnastowiecznym pisarstwie. Niewątpliwie olbrzymi wpływ miała na to zmieniająca się wtedy sytuacja kobiet, która przykuwała zainteresowanie badaczy. Portrety płci pięknej niezmiennie zaskakiwały czytelników. Pisarze ukazywali je w bardzo barwny i interesujący sposób, podkreślając kontrowersyjne cechy, takie jak: nadmierne zafascynowanie modą, nadużywanie języka francuskiego, wygodne życie pełne przepychu oraz rozluźnienie obyczajów. Wspomniana postać, znana przede wszystkim z pisarstwa okresu oświecenia, nie była wykreowana przez pisarzy, lecz przedostała się do literatury z prawdziwego życia¹.

Na temat motywu damy modnej, który tak wyraziście ujawnił się w epoce oświecenia, pisano już wiele. Obyczajom przyglądali się m.in. Jędrzej Kito-

¹ T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek światel. Obszary swoistości*, Wrocław 2002, s. 62.

wicz², Jan Stanisław Bystron³ czy Janusz Ryba⁴. Płeć kobietą badały również: Maria Bogucka⁵, Teresa Kostkiewiczowa⁶, Agnieszka Lisak⁷, Barbara Czwrnóg-Jadcza⁸ czy Krystyna Stasiewicz⁹. Pierwowzorem omawianego motywu, wywodzącego się z epoki oświecenia, była *Żona modna* Ignacego Krasickiego¹⁰. Jednak nie brak również innych przykładów, np. postaci komediowej Podstoliny Zabłockiego¹¹ czy Starościny Gadulskiej Niemcewicz¹². Wśród mniej znanych tekstów można wymienić: satyrę Elżbiety Drużbackiej *Skargi kilku dam...*¹³, która w interesujący sposób opowiada o licznych przykładach modnych kobiet, Jana Gorczyzewskiego ze swoją *Gotownią sentymentalną*¹⁴ oraz komedię Jana Drozdowskiego *Umizgi dla przysługi*¹⁵, prezentującą nowomodną Kloryndę.

Książkowe wcielenia dam modnych swój największy rozkwit miały właśnie w epoce oświecenia. Dzięki ich sugestywności wizerunek ten, znany z utworów epoki świąteł, nie został zapomniany i niejednokrotnie pojawiał się jeszcze w późniejszych okresach literackich. Widać to przede wszystkim na łamach twórczości okresu romantyzmu i pozytywizmu. Polski wieszcz – Adam Mickiewicz – w utworze pt. *Pan Tadeusz*¹⁶ oprócz problematyki narodowej ukazał motyw damy modnej na przykładzie Telimeny. Dojrzała kobieta doskonale radzi sobie ze znajomością języka francuskiego oraz obcej mody, przez co wpisuje się w cały szereg reprezentacji dam modnych intrygujących i jednocześnie irytujących czytelnika. Jeśli chodzi o okres pozytywizmu, również nie zabrakło w nim kobiet uosabiających sfrancuziałą damę. Zarówno Emilia Korczyńska z powieści *Nad Niemcem*, jak i Izabela Łęcka z *Lalki* są przykładem „diedziczenia” cech modnej

² J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, t. 2, Wrocław 2003.

³ J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce: wiek XVI–XVIII*, wyd. czwarte, t. 1 i 2, Warszawa 1994.

⁴ J. Ryba, *Oświeceniowe tutti frutti. Maskarady – kontrowersje – literatura*, Katowice 2009.

⁵ M. Bogucka, *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.

⁶ T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek świąteł: obszary swoistości*, Wrocław 2002.

⁷ A. Lisak, *Życie towarzyskie w XIX wieku*, Warszawa 2013.

⁸ B. Czwrnóg-Jadcza, *Żona modna przed oświeceniowym trybunałem rozumu*, „Język Polski w Szkole” 1997/98, z. 6.

⁹ K. Stasiewicz, *Francuskie fanaberie: „Żona modna”* [w:] *Czytanie Krasickiego*, red. T. Kostkiewiczowa, R. Doktor, B. Mazurkova, t. 2, Warszawa 2014.

¹⁰ I. Krasicki, *Żona modna* [w:] tegoż, *Satyry i listy*, oprac. Z. Goliński, wyd. drugie zmienione, Wrocław 1988, BN I/169.

¹¹ F. Zabłocki, *Fircyk w zalotach*, oprac. J. Pawłowiczowa, wyd. trzecie, Wrocław 1986, BN I/176.

¹² J.U. Niemcewicz, *Powrót posła. Komedia w trzech aktach oraz wybór bajek politycznych*, oprac. Z. Skwarczyński, wyd. dziesiąte, Wrocław 1983, BN I/4.

¹³ E. Drużbacka, *Skargi kilku Dam w wspólnej kompanii będących, dla jakich racji z Mężami swojemi żyć nie chcą* [w:] tejże, *Wiersze wybrane*, oprac. K. Stasiewicz, Warszawa 2003.

¹⁴ J. Gorczyzewski, *Gotownia sentymentalna*, „Nowy Pamiętnik Warszawski” 1804, t. 14.

¹⁵ J. Drozdowski, *Literat z biedy. Umizgi dla przysługi*, oprac. M. Czapnik i B. Wolska, seria „Prace Katedry Edytorstwa Wydziału Filologicznego UŁ”, t. IX, Łódź 2018.

¹⁶ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie*, oprac. S. Pigoń, wyd. dziewiąte, Wrocław 1982.

kokietki. Doskonale opanowały sztukę uwodzenia, kochają się w romantycznych i sentymentalnych powieściach, upodobały sobie francuską modę oraz nauczyły się gry pozorów w salonowym świecie. Omawianie wspomnianych lektur w szkole podstawowej, jak i na kolejnym etapie edukacyjnym może zachęcać uczniów do poszukiwania nawiązań i kontynuacji motywu damy modnej.

II

Ignacy Krasicki przedstawiał za pomocą satyr świat ludzkich wad i przywar. Utwory te stanowiły odbicie współczesnej poecie rzeczywistości, dotyczyły problemów, które trawiły ówczesną Polskę. Wacław Borowy pisał, że „jeśli w czym Krasicki okazuje prawdziwą pasję, to w obronie umiarkowania. Celem, w który przeważnie godzi jego satyra, jest przesada”¹⁷. Książę poetów polskich główny atak przypuścił na odbiegające od normy społecznej zjawiska, a jego zamiarem była demaskacja fałszu, pozoru i obłudy¹⁸.

Utworem mającym wpływ na powstanie oraz rozpowszechnienie motywu „damy modnej” jest satyra Ignacego Krasickiego pt. *Żona modna*. Przedstawia ona wszystkim dobrze znaną historię poślubienia przez Pana Piotra kobiety z czysto materialnych pobudek, co okazuje się mieć tragiczne skutki. W utworze zostają podkreślone negatywne cechy żony modnej, do których zaliczamy m.in.: przesadne umiłowanie mody, bezmyślne i nagminne posługiwanie się językiem francuskim, snobizm, rozrzutne życie oraz lekceważenie spraw narodowych. Jediną zaletą dotyczącą poślubionej niewiasty, którą wymienia Pan Piotr, jest „Kobieta piękna, grzeczna, rozumna”¹⁹. Kolejno wspomina już tylko o wadach, zaś największą z nich jest wychowanie w mieście. Różnice między życiem w stolicy a na prowincji często miały ogromny wpływ na wspólne relacje małżeńskie. Jan Stanisław Bystron pisał:

Zdarzało się nieraz, że w tej samej rodzinie mężczyźni żyli jeszcze w sferze sarmackich pojęć i zwyczajów, gdy kobiety hołdowały już modzie francuskiej i marzyły o Paryżu; średni ziemianin chodził jeszcze w kontuszu i pielęgnował troskliwie długie wąsy, a żona już tylko w francuskiej sukni i nosiła pudrową perukę. W zakresie intelektualnym różnice te nie uwydatniały się może tak silnie, ale zawsze znajomość francuszczyzny wśród szlachcianek była daleko większa niż wśród mężczyzn, a zatem modna literatura i nowe idee szybciej i łatwiej szerzyły się wśród kobiet²⁰.

Z wymienionej satyry Ignacego Krasickiego wyłania się obraz damy, która ma dużą wiedzę o modzie francuskiej. Jest kobietą obytą, bywającą na dworach magnackich i inspirującą się ich wyglądem. Wychodząc za mąż za niepostępowego szlachcica, żąda, aby spełniał jej pomysły zaczerpnięte z francuskiej kultury i obyczajowości. Jak czytamy:

¹⁷ W. Borowy, *O poezji polskiej w wieku XVIII*, Kraków 1948, s. 125.

¹⁸ I. Krasicki, *Żona modna...*, s. 67.

¹⁹ Tamże, s. 56.

²⁰ J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1994, s. 125.

Żona modna z satyry Krasickiego, „wychowana w mieście” i ufająca jedynie „francuskiej niewieście” na wypadek choroby, z lekceważeniem traktuje skuszonego czterema wsiami małżonka z jego „wieśniacką prostotą”, z ironiczną pogardą zaś całą obyczajową i cywilizacyjną sferę dworskiego życia szlacheckiego²¹.

Wychowana w mieście, w bogatej rodzinie, nie zna wartości pieniądza oraz nie wie, ile pracy trzeba włożyć, aby uzyskać środki, które sprostają jej coraz to nowym fanaberiom. Dama modna nie rozumie również, co znaczy skromność, liczy się tylko rozgłos i pochlebna opinia znajomych. Jak przystało na kobietę wytworną, nie znosi się nudzić, lecz pragnie, by jej dom stanowił centrum rozrywki. Dzięki swojej stanowczości podporządkowała sobie męża tak, że bez słowa spełniał wszystkie jej kaprysy. Zaślepiona francuską modą, nie liczy się przy tym zupełnie z jego zdaniem. Małżonkowie, zawierając związek, kierowali się zupełnie innymi pobudkami niż miłość. Dla Pana Piotra liczyły się piękne wioski leżące tuż obok jego wsi, będące w posiadaniu damy. Natomiast dla oświeceniowej modnisi największe znaczenie miał wysoki status społeczny oraz wygodne i dostatnie życie, które miał jej zapewnić bogaty mąż. W okresie oświecenia w wyborze żony czynnikiem decydującym był jej stan urodzenia oraz zaplecze finansowe. Pewien wpływ mogła mieć jeszcze uroda wybranki. Jednak aspekty takie jak rozsądek, inteligencja czy wykształcenie nie miały żadnego znaczenia²². Kobiety wychodziły za mąż bardzo wcześnie, a związek ten traktowano jako interes finansowy. „Koligacje i majątek są – jak pisze Jan Stanisław Bystron – najczęściej podstawowymi warunkami dojścia do skutku małżeństwa i przykłady wyjścia poza te granice są raczej rzadkie”²³.

III

W literaturze polskiego oświecenia pojawiły się pewne typy bohaterów, które dzięki swojej uniwersalności zyskały powtarzalność w kolejnych epokach. Postaci te charakteryzowały się określonym zbiorem cech, znacząco je wyróżniających. Są one traktowane jako „gotowy przepis” ukazujący zespół pożądanych cech osobowych danej postaci, przypisując jej konkretny status społeczny, wygląd oraz powielane zachowania. Wybierając odpowiednie cechy, można przyporządkować postać do określonej przez tradycję i stereotypy grupy bohaterów literackich, np. pozytywny i negatywny. Pisarze epoki oświecenia przedstawiane persony traktowali jednoznacznie, albowiem podstawowe cechy bohatera nigdy nie ulegały zmianom pod wpływem wydarzeń fabularnych, w których postać brała udział. Motyw damy modnej swą największą popularność wykazywał w okresie oświecenia, jednak nie został zapomniany w późniejszych epokach. Wzorec ten widzimy w utworach takich, jak: *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Lalka* Bolesława Prusa czy też *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej.

²¹ T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek światła...*, s. 62.

²² Tamże, s. 121.

²³ Tamże, s. 131.

*

Pan Tadeusz jest przykładem utworu opisującego szkody wyrządzone w kulturze narodowej przez pęd i zamięłowanie do zagraniczności. Adam Mickiewicz, przedstawiając starodawne zwyczaje polskie, które odchodziły w niepamięć, oddaje im hołd i jednocześnie ubolewa nad ich zatraceniem. Jednak to nie wszystko. W tym utworze odnajdujemy też damę modną. Jest nią Telimena, rozważana w tradycyjnych rozprawkach szkolnych w kontekście kobiety intrygującej oraz równocześnie irytującej. Takie stwierdzenie doskonale pasuje do damy modnej, która przejawia wiele cech wzbudzających uczucie irytacji, jednak mimo to intryguje czytelnika swoją osobą. Telimena jest bardzo dumną, zarozumiałą i wybredną kobietą, co może wzburzać odbiorcę, jednak zaciekawia go swoją galanterią i towarzyską ogładą.

Dama zawsze wiedziała, jak należy zachować się w danej sytuacji. Już w pierwszej scenie postanawia spóźnić się na umówioną kolację. Zapewne uznała przy tym, iż będzie lepiej zauważona oraz skupi na sobie myśli zgromadzonych, którzy będą oczekiwać z niecierpliwością jej przybycia. Telimena dokładnie wiedziała, jaką postawę powinna przyjąć oraz jakie gesty wykonać, by dodać swojej osobie galanterii. Warto przy tym nadmienić, że w XIX wieku damy często sięgały do poradników, aby uzyskać wskazówki dotyczące określonego zachowania w danym gronie towarzyskim. Wzorcowym elementarzem był dla nich *Przewodnik dla dam, czyli rady dla płci pięknej*. Telimena została również nauczona zasad dotyczących spożywania posiłków. Prawdziwej damie nie wypadało mieć policzków pełnych jedzenia, dlatego przy stole panie nie najadały się do syta. Jednak, gdy przychodziła noc, żołądek dawał o sobie znać. Wtedy kobiety spotykały się w spiżarni i – jak wspominała Maria Kietlińska – „rzucały się panienki na smaczne kąski, wynagradzając sobie sownie post przymusowy”²⁴. Wiele wiejskich kobiet, chcąc być atrakcyjnymi, naśladowało przy tym arystokratki.

Telimena jest osobą wykształconą i obytą w świecie. Chętnie dyskutuje o malarstwie oraz na temat innych dziedzin sztuki, dodatkowo biegle rozmawia o książkach, które dopiero pojawiły się w czytelnicznym obiegu. Kobieta pokazuje, iż dobrze zna język francuski, ponieważ w środowisku damy była to niemal konieczność. W salonach „językiem urzędowym” również stał się francuski. Wychowując dziewczynkę na damę modną, często większą wagę przywiązywano do nauki języków obcych niż do polskiego²⁵. Dobrze urodzona panienka nie mogła posługiwać się wyłącznie językiem polskim, gdyż był on zarezerwowany dla kucharek, tragarzy czy szewców. Obcokrajowcy dziwili się, że Polacy unikali ojczystego języka. Zaskakujące, iż w czasach zaborów, gdy mężczyźni oddawali życie za ojczyznę, za możliwość używania i pisania w języku polskim, arystokra-

²⁴ M. Kietlińska, *Wspomnienia*, oprac. i wstępem opatrzyła I. Homola-Skąpska, Kraków 1986, s. 137.

²⁵ Zob. J. Kowal, *Dyskurs o języku polskim* [w:] tejże, *Literackie oblicze „Dziennika Wileńskiego” (1805–1806 i 1815–1830)*, Rzeszów 2017, s. 248–251.

tyczna elita stroniła od języka rodzimego²⁶. Takie zachowanie często spotykało się z krytyką m.in. w twórczości Bolesława Prusa piszącego w swoich *Kronikach*, iż „frankomania jest tylko zewnętrznym objawem wewnętrznych chorób, które nazywają się brakiem charakteru i brakiem rozsądku”²⁷. Przyglądając się temu zagadnieniu, można stwierdzić, iż Telimena jest przykładem kontynuacji i nawiązania do motywu damy modnej wywodzącego się z okresu oświecenia. Świadczą o tym przywołane powyżej cechy i zachowania bohaterki epopei narodowej.

*

Lalka Bolesława Prusa jest wskazywana jako jedna z najlepszych polskich powieści realizmu krytycznego, ukazujących stosunki społeczne panujące w drugiej połowie XIX wieku oraz prezentujących realizację pozytywistycznych haseł. Utwór przedstawia również szeroką panoramę społeczeństwa polskiego w tym okresie, wśród którego znalazło się miejsce dla Izabeli Łęckiej, reprezentantki oświeceniowego motywu damy modnej.

Izabela Łęcka jest przedstawicielką arystokratycznego świata, gdzie czuje się bardzo dobrze i za wszelką cenę nie pozwala na degradację swojego statusu społecznego. Elita została przedstawiona jako grupa trwoniąca czas na próżniactwie i zabawach. A dodatkowo skłonna była obracać się tylko w kręgach własnej zbiorowości, dopuszczając do niej jedynie wąską grupę inteligencji²⁸. Rola dam skupiała się na utrzymywaniu odpowiednich stosunków w obrębie swojej warstwy społecznej²⁹. Ważne było, by brać udział w przedsięwzięciach społecznych i kulturalnych oraz pokazywać się na imprezach dobroczynnych. Kobiety dbały o prowadzenie salonu, do czego musiały być przygotowane, wykazując się obszerną wiedzą w dziedzinie literatury i sztuki. Zajmowały się również organizacją balów i zapraszaniem gości³⁰. Arystokratyczne damy poświęcały wiele czasu na podróże. Przebywały głównie w Warszawie lub Paryżu, natomiast swoje rezydencje odwiedzały okazjonalnie³¹. Małżeństwo również było przez nie traktowane w elitarny sposób. Często kandydat na przyszłego męża pochodził spoza granic kraju. Dodatkowo związek małżeński był pretekstem do wzmocnienia więzi społecznych danych rodów oraz do poprawy sytuacji materialnej. Niewiasta nie miała

²⁶ A. Lisak, *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku*, Warszawa 2009, s. 23.

²⁷ B. Prus, *Kroniki*, Warszawa 1895, s. 243.

²⁸ M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akuradna... Ideal wizerunku kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009, s. 33–34.

²⁹ S. Kowalska-Glikman, *Kobiety w procesie przemian społecznych w Królestwie Polskim w XIX wieku* [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1990, s. 11.

³⁰ B. Chlebowski, *Salony i kółka literacko-artystyczne w Warszawie* [w:] tegoż, *Pisma*, t. 4, Warszawa 1912, s. 109.

³¹ M. Estreicherówna, *Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848–1863*, t. 1–2, Kraków 1936, s. 66–67.

prawa decydować o wyborze przyszłego męża, przez co często słychać było o rozwodach i licznych romansach wynikających z nieodpowiedniego dobrania pary³². W takim właśnie świecie została wychowana Izabela Łęcka. Kobieta w pełni utożsamiała się ze swoją warstwą społeczną, ciesząc się przywilejami z niej wynikającymi. Podczas rozmowy z osobami należącymi do uboższej sfery niejednokrotnie wyrażała opinię, iż arystokracja odgrywa ważną rolę w środowisku, ponieważ jej zadaniem jest emanować „wygodą, przyjemnością i polorem, której od arystokracji uczą się nawet niższe stany i tym sposobem cywilizują się”³³. Izabela miała o sobie bardzo wysokie mniemanie, czuła wyższość nad innymi i nie kryła jej, traktując ludzi z pogardą i nie darząc ich należytych szacunkiem. Od zawsze była też przyzwyczajona do luksusu.

Dama lubiła zagłębiać się w świat książek. Czytywała dzieła Szekspira oraz Dantego. W jej pokoju dostrzec można również albumy, modlitewnik oraz francuskie pisma poświęcone modzie. Kobieta bardzo dobrze знаła języki francuski i angielski. Ponadto, jako krewna Zygmunta Krasińskiego, jak zauważamy w powieści: „Z religijną czcią czytywała ona poezję swego dalekiego kuzyna, Zygmunta, i zdawało się jej, że dziś znalazła ilustrację do Nie-Boskiej komedii”³⁴.

Dla Izabeli również ojczyzna czy patriotyzm nie mają większego znaczenia, dodatkowo uczucia drugiego człowieka także schodzą na dalszy plan. Natomiast na pierwszym miejscu egoistycznie stawia siebie oraz swoje zachcianki. Kobieta w powieści jest stylizowana na salonową lalkę, którą można utożsamiać z tytułem utworu. To właśnie z Francji przyszła moda na bycie wielką damą, zwana przez złośliwych „paryżomanią”³⁵. Niewiasta stała się zadufaną kokietką, której zadanie skupiało się na byciu ozdobą salonu, a jej aspiracje nie sięgały dalej niż do sali balowej³⁶. Izabela Łęcka za sprawą swoich cech charakteru oraz prezentowanych zachowań realizuje motyw *femme fatale*. Dama za pomocą swojego wdzięku potrafi omotać mężczyznę, sprowadzić na niego wiele nieszczęść, złamać mu serce, zniszczyć karierę oraz doprowadzić do zguby. Przywołane cechy można równie dobrze przypisać damie modnej z satyry Ignacego Krasickiego, co jest dowodem na występujące paralele między omawianymi utworami. Mimo iż Izabela na łamach powieści nie wychodzi za mąż, to jej starania oraz wymogi co do przyszłego nowożeńca doskonale odzwierciedlają upodobania damy modnej.

*

Wybitna pisarka Eliza Orzeszkowa znalazła w swojej powieści pt. *Nad Niemnem* miejsce dla różnych wątków. Do dominujących należy motyw narodowy

³² S. Kowalska-Glikman, *Kobiety w procesie przemian...*, s. 36.

³³ B. Prus, *Lalka*, wyd. pierwsze, t. 1, Warszawa 1982, s. 519.

³⁴ Tamże, s. 48.

³⁵ A. Lisak, *Miłość, kobieta i małżeństwo...*, s. 65.

³⁶ J. Bogucki, *Wizerunki społeczeństwa warszawskiego. Szkice obyczajowe*, t. I, Warszawa 1853, s. 57.

dotyczący powstania styczniowego oraz motyw miłości przewijającej się wśród różnych pokoleń. Pozytywistyczna autorka przedstawiła też wiele interesujących portretów kobiecych, które reprezentują odmienne charaktery i poglądy. Uosobieniem oświeceniowej damy modnej jest Emilia Korczyńska.

Kobieta pochodzi z wyższych sfer, swoje korzenie wywodzi z zamożnej rodziny ziemiańskiej. Dzień wytwornej damy skupiał się głównie na zabawie i odpoczynku, a większość czasu zajmowało przygotowanie się do rozrywek oraz ich przeżywanie. Dla pani domu dzień zaczynał się późno, gdyż musiała odsypiać poprzedni wieczór. Często do drugiej po południu spędzała czas w łóżku lub w szlafroku, czytając książki i listy. Kolejno dama przystępowała do toalety, również pochłaniającej wiele czasu. Zdarzało się, iż odwiedzał ją fryzjer z żelazkami służącymi do ułożenia fryzury. Gdy w planach nie było wieczornego balu, do którego niewiasta musiałaby stroić się cały dzień, „już” od godziny czwartej po południu mogła przyjmować gości lub udawać się na przejażdżki i wizyty w teatrze. Najciekawsze życie towarzyskie rozpoczynało się późnym wieczorem. Zdarzały się również dni, gdy damę dopadała chandra, podczas której spędzała cały dzień w domu, snując się w szlafroku i zajmując się odpoczynkiem lub skarżeniem na wszelakie bóle³⁷. To ostatnie pasowało do Emilii najbardziej. Arystokratka zupełnie odcięła się od realiów zewnętrznych, żyła w salonowym świecie literatury, wypełnionym rekwizytami. Kobieta rzadko opuszczała swój salon, był on dla niej wszystkim, czego jej potrzeba, świat zewnętrzny wzmagał jedynie cierpienie. Miejsca, jakimi były buduary, stały się ostoją dla wielu dam. Pomieszczenia te upowszechniły się pod koniec XVIII wieku we Francji, jednak popularnością cieszyły się również w kolejnym stuleciu. Większość buduarów usytuowana była między sypialnią a salonem. Dzięki temu pani domu w każdej chwili mogła opuścić gości, by poprawić swój wygląd³⁸.

Emilia lubiła uciekać w świat powieści sentymentalnych, poświęcać czas na czytanie wszelakich romansów, rozmawiać i marzyć o wielkiej miłości. Spędzanie czasu w ten właśnie sposób było typową cechą damy modnej. Co wieczór powierniczka Teresa czytała Emilii na głos powieści, pamiętniki i różne wspomnienia z podróży. Po czym w głowie kobiet pozostawały niespełnione marzenia o odwiedzeniu krajów, o których dowiadywały się z lektury, oraz o przeżyciu historii poznawanych na kartach książek.

Pani Korczyńska przejawiała cechy typowej histeryczki, której często towarzyszyła urojona choroba. Przeróżne dolegliwości zazwyczaj brały się z nudy. W poradnikach lekarskich można było znaleźć informacje o migrenach, spazmach, bólach w różnych częściach ciała, zmienności nastroju, nagłych napadach melancholii i wybuchach rozpaczki bez większej przyczyny³⁹. Głównym celem tego typu objawów było zwrócenie na siebie uwagi. Wzywani lekarze dobrze znali już powody

³⁷ A. Lisak, *Miłość, kobieta i małżeństwo...*, s. 281–287.

³⁸ <http://szpachelka.pl/buduar.html> [4.02.2021].

³⁹ Píše o tym A. Lisak, *Miłość, kobieta i małżeństwo...*, s. 65–78.

owych chorób, dlatego często polecali ciężką pracę jako lekarstwo na kobiece dolegliwości. Jedną z poważniejszych, wedle dam, przypadłości była „kula histeryczna” (*globus histericus*). Panie, które zmagaly się z tym problemem, ulegały wrażeniu „jak gdyby im się podnosiła jakaś kula z brzucha ku szyi i tam tkwiła”⁴⁰. Emilia, jako dama, lubiła zwracać na siebie uwagę, często narzekając na ból głowy. Jak mówiła:

Globus histericus... dokucza mi bardzo... szczególnie, kiedy się czymś wzruszę... zmartwię... [...]. Ja się tak lękam wiatru, ciągów, słońca... Od wiatru dostaję zawrotów głowy, od ciągów nerwalgii, od słońca migreny⁴¹.

W nagłej sytuacji pogorszenia się stanu zdrowia u pani domu zawsze pod ręką była Teresa, która starała się łagodzić ból za pomocą leków i okładów. Emilia chciała podreperować swoją kondycję przy pomocy wyjazdów za granicę. Odwiedzanie odległych krajów było dla damy chwilą zapomnienia, ucieczki od codziennych problemów. Kobieta czuła się wyjątkowa, gdy mogła zwiedzać wykwintne miejsca i poznawać nowe rzeczy. Jednak po powrocie do domu wszelkie dolegliwości powracały, przynosząc ze sobą przygnębienie i tęsknotę za opuszczonym miejscem.

Pani Korczyńska trafiła do świata, w którym bycie damą modną nie jest łatwe. Ze względu na czas i miejsce, w jakim się znalazła, nie była w stanie realizować swoich marzeń ani cieszyć się życiem. Analizując nawiązania do omawianego motywu, można zauważyć, iż kobieta nie zajmuje się pracą ani nie pozwala mężowi dzielić się z nią problemami pieniężnymi. Mimo to ma wysokie wymagania finansowe, a niespełnione kaprysy znajdują skutek uboczny w ciągłych migrenach i nieustannym cierpieniu psychicznym. Emilia jest przykładem salonowej, oderwanej od rzeczywistości damy, która przez większość dnia snuje się po domu i czyta francuskie romanse. Na dodatek cierpi na nieustanną migrenę, powstałą z beczynności.

IV

Na podstawie przedstawionych przykładów można wywnioskować, jak przebiegało oświeceniowej damy modnej „życie po życiu”. Należy pamiętać, iż omawiany motyw jest od początku swego istnienia ukazany w sposób (głównie) negatywny. Dlatego warto zwracać uwagę na zbyt stereotypowe postrzeganie wizerunku damy modnej przez uczniów, uczulając ich, iż ten typ osobowości przyczynił się w znacznej mierze do zmian w mentalności i obyczajowości – zyskując tym samym pozytywne konotacje.

Postacie kobiece w zaprezentowanych utworach można zaliczyć do literackiego typu kobiety fatalnej. Określenie *femme fatale* według *Słownika języka polskiego* pokazuje, że niewiasta jawi się jako „demoniczna kobieta, piękna i tajemnicza, omotująca mężczyzn swym urokiem i doprowadzająca ich do zguby; kobieta fatal-

⁴⁰ A. Fischer-Dückelmann, *Kobieta lekarką domową*, przeł. T. Jaroszevska i A. Czamowski, Wiedeń 1912, s. 398.

⁴¹ E. Orzeszkowa, *Nad Niemnem*, oprac. A. Popławska, Kraków 2000, s. 21.

na”⁴², a *Słownik mitów i tradycji kultur* dodaje, iż jest to kobieta „sprowadzająca nieszczęście, łamiąca serce, karierę, życie mężczyzn”⁴³. Początki *femme fatale* można spotkać już w mitologii pod postacią syren i śpiewaczek wabiących swym głosem żeglarzy, czy też na przykładzie bogini Kirke czarującej Odyseusza i jego towarzyszy. Archetyp ten pojawia się również w Biblii za sprawą starotestamentowej Dalii, mającej zgubny wpływ na swego męża, czy też Salome, kuszącej króla Heroda pięknym tańcem⁴⁴. Niewiasta, w swej niezwyklej delikatności, doprowadza do zdominowania zakochanego w niej mężczyznę⁴⁵. W współczesnionej wersji omawiany motyw prezentuje się pod postacią nieco innego portretu literackiego⁴⁶, który jest widoczny na łamach powieści *Madame* Antoniego Libery⁴⁷. Dzisiejsza *femme fatale* odpowiada ujęciom krytyki feministycznej, bowiem to kobieta:

toksyczna, reprezentująca fatum, wypełniająca męskie role, budząca skrajne emocje od podziwu po nienawiść, przy czym nienawiść może mieć związek z mizoginią. Nie jest to jednak wyłącznie stosunek mężczyzn do kobiet, ponieważ postawą mizoginistyczną, spowodowaną przeżyтыми wcześniej doświadczeniami traumatycznymi może cechować się każda kobieta⁴⁸.

Warto zwrócić uwagę, iż kobieta fatalna w omawianych w niniejszym artykule dziełach nieco różni się od modernistycznego oraz współczesnego ujęcia tego motywu. Jednak wspomniane bohaterki literackie uchodzą za kobiety władcze, które mają zgubny wpływ na mężczyznę. Jest to szczególnie widoczne na przykładzie postaci Izabeli Łęckiej, doprowadzającej zakochanego w niej Wokulskiego do zguby. Również Emilia z *Nad Niemnem* jest kobietą dominującą, od której zależą główne decyzje w domu Korczyńskich. Motywu *femme fatale* nie brak również u tytułowej *Żony modnej* Krasickiego, która zyskuje przewagę nad swoim mężem za sprawą posiadanego majątku, co ostatecznie doprowadza go do nieszczęścia. Dzięki swoim wdziękom, pochodzeniu, majątkowi oraz opanowanej sztuce uwodzenia damy modne przyciągają do siebie płęć przeciwną, która staje się ofiarą fascynującej, pociągającej i groźnej kobiecości. Słaba niewiasta pozbywa się romantycznej scenerii oraz swej delikatności, by ustąpić miejsca nadchodzącemu, modernistycznemu obrazowi:

kobiety chłodnej, bezwzględnej, demonicznej, o urodzie naznaczonej znamieniem wyrafinowania, piękności sztucznej, zgodnie zresztą z podstawowym aksjomatem modernistycznego światopoglądu wyższości sztuki nad nauką⁴⁹.

⁴² *Wielki słownik języka polskiego*, red. nauk. E. Polański, Kraków 2008, s. 210.

⁴³ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultur*, Kraków 1996, s. 494.

⁴⁴ E. Mazur, *Femme fatale dziś – kontynuacje, (re)interpretacje i zależności („Madame” Antoniego Libery oraz „Ida” Pawła Pawlikowskiego)* [w:] *Bohaterowie (nie tylko) szkolnych lektur*, red. A. Jakubowska-Ożóg i D. Hejda, Rzeszów 2016, s. 201.

⁴⁵ N. Nowara-Matusik, *Motywy kobiety fatalnej w wybranych utworach Gerharta Hauptmanna* [w:] *Gerhart Hauptmann: w sześćdziesiątą rocznicę śmierci*, red. G. Szewczyk, Katowice 2006, s. 43.

⁴⁶ Pisz o tym E. Mazur, *Femme fatale...*, s. 261 i n.

⁴⁷ A. Libera, *Madame*, Kraków 2010.

⁴⁸ Tamże, s. 275.

⁴⁹ A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, Warszawa 1994, s. 43.

Bibliografia

Literatura podmiotowa

- Drozdowski J., *Literat z biedy. Umizgi dla przysługi*, oprac. M. Czapnik i B. Wolska, seria „Prace Katedry Edytorstwa Wydziału Filologicznego UŁ”, t. IX, Łódź 2018.
- Družbacka E., *Skargi kilku Dam w wspólnej kompanji będących, dla jakich racyi z Mężami swojemi żyć nie chcą* [w:] tejże, *Wiersze wybrane*, oprac. K. Stasiewicz, Warszawa 2003.
- Gorczyzewski J., *Gotownia sentymentalna*, „Nowy Pamiętnik Warszawski” 1804, t. 14.
- Krasicki I., *Żona modna* [w:] tegoż, *Satyry i listy*, oprac. Z. Goliński, wyd. drugie zmienione, Wrocław 1988, BN I/169.
- Libera A., *Madame*, Kraków 2010.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie*, oprac. S. Pigoń, wyd. dziewiąte, Wrocław 1982.
- Niemcewicz J.U., *Powrót posła. Komedia w trzech aktach oraz wybór bajek politycznych*, oprac. Z. Skwarczyński, wyd. dziesiąte, Wrocław 1983, BN I/4.
- Orzeszkowa E., *Nad Niemnem*, oprac. A. Popławska, Kraków 2000.
- Prus B., *Lalka*, wyd. pierwsze, t. 1, Warszawa 1982.
- Zabłocki F., *Fircyk w zalotach*, oprac. J. Pawłowiczowa, wyd. trzecie, Wrocław 1986, BN I/176.

Literatura przedmiotowa

- Bogucka M., *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.
- Bogucki J., *Wizerunki społeczeństwa warszawskiego. Szkice obyczajowe*, t. I, Warszawa 1853.
- Borowy W., *O poezji polskiej w wieku XVIII*, Kraków 1948.
- Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1994.
- Chlebowski B., *Salony i kółka literacko-artystyczne w Warszawie* [w:] tegoż, *Pisma*, t. 4, Warszawa 1912.
- Czwornóg-Jadczak B., *Żona modna przed oświeceniowym trybunałem rozumu*, „Język Polski w Szkole” 1997/98, z. 6.
- Estreicherówna M., *Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848–1863*, t. 1–2, Kraków 1936.
- Fischer-Dückelmann A., *Kobieta lekarką domową*, przeł. T. Jaroszevska i A. Czamowski, Wiedeń 1912.
- Godineau D., *Kobieta*, przeł. J. Kornecka [w:] *Człowiek oświecenia*, red. M. Vovelle, Warszawa 2001.
- Hutnikiewicz A., *Młoda Polska*, Warszawa 1994.
- Kietlińska M., *Wspomnienia*, oprac. i wstępem opatrzyła I. Homola-Skapska, Kraków 1986.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, t. 2, Wrocław 2003.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultur*, Kraków 1996.
- Kostkiewiczowa T., *Bohater literacki* [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1991, s. 39.
- Kostkiewiczowa T., *Polski wiek światła: obszary swoistości*, Wrocław 2002.
- Kowal J., *Dyskurs o języku polskim* [w:] tejże, *Literackie oblicze „Dziennika Wileńskiego” (1805–1806 i 1815–1830)*, Rzeszów 2017.
- Kowska-Glikman S., *Kobiety w procesie przemian społecznych w Królestwie Polskim w XIX wieku* [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1990.
- Kristeva J., *Séméiotikè. Recherches pour une sémanalyse*, Paris 1969.
- Legatowicz I.P., *Dawnych przodków naszych obyczajność, to jest ustawy obyczajności, przyzwoitości, przystojności i grzeczności*, Wilno 1859, s. 33.
- Lisak A., *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku*, Warszawa 2009.
- Lisak A., *Życie towarzyskie w XIX wieku*, Warszawa 2013.
- Mazur E., *Femme fatale dziś – kontynuacje, (re)interpretacje i zależności („Madame” Antoniego Libery oraz „Ida” Pawła Pawlikowskiego)* [w:] *Bohaterowie (nie tylko) szkolnych lektur*, red. A. Jakubowska-Ozóg i D. Hejda, Rzeszów 2016.
- Nowara-Matusik N., *Motyw kobiety fatalnej w wybranych utworach Gerharta Hauptmanna* [w:] *Gerhart Hauptmann: w sześćdziesiątą rocznicę śmierci*, red. G. Szewczyk, Katowice 2006.

- Prus B., *Kroniki*, Warszawa 1895.
Przewodnik dla dam, czyli rady dla płci pięknej, Warszawa 1842.
Ryba J., *Oświeceniowe tutti frutti. Maskarady – kontrowersje – literatura*, Katowice 2009.
Stasiewicz K., *Francuskie fanaberie: „Żona modna”* [w:] *Czytanie Krasickiego*, red. T. Kostkiewiczowa, R. Doktor, B. Mazurkova, t. 2, Warszawa 2014.
Stawiak-Ososińska M., *Ponętna, uległa, akuradna... Ideal wizerunku kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009.
Tokarczuk O., *Lalka i perła*, Kraków 2016.
W stronę Francji...: z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia, red. E.Z. Wichrowska, Warszawa 2007.
Wasylewski S., *Portrety pań wytwornych*, Warszawa 2011.
Wielki słownik języka polskiego, red. E. Polański, Kraków 2008.

Strony internetowe

- <http://szpachelka.pl/buduar.html> [4.02.2021].
<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5028> [5.02.2021].

Podstawy programowe

- Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: 4-letnie liceum, 5-letnie technikum. Język polski* [w:] *Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa: liceum ogólnokształcące, technikum oraz branżowa szkoła I i II stopnia. Język polski*, określona w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r., Dz.U. z 2018 r.
Podstawa programowa język polski. II etap edukacyjny: klasy IV–VIII [w:] *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej*, określona w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., Dz.U. z 2017 r.

The Enlightenment theme of the fashionable lady: its continuations and references in selected canonical works for secondary school

Abstract

The paper deals with the reference to the Enlightenment motif of the fashionable lady in canonical works for secondary school students. This motif gained its popularity in the Enlightenment following Ignacy Krasicki's work entitled *The Fashionable Wife*. Its main characteristics were an excessive fascination with fashion, overuse of the French language, comfortable glamorous lifestyle, and non-respect for customs. The fashionable lady motif gained its popularity in the periods to come thanks to its universality. It can be found in some of the most famous canonical readings for secondary school students. They include the intriguing Telimena from *Pan Tadeusz*, the angelic Izabela Łęcka from *Lalka* and the neurotic Emilia Korczyńska from *Nad Niemnem*.

Keywords: reference, continuations, French culture, fashionable lady, school canon

Beata Strzępek-Leśniak, magister filologii polskiej, absolwentka Uniwersytetu Rzeszowskiego. Obecnie słuchaczka Szkoły Doktorskiej tegoż ośrodka akademickiego. Zainteresowania naukowe młodej badaczki koncentrują się wokół motywu niepełnosprawności w literaturze oraz dydaktyki literatury i języka polskiego. Zawodowo jest związana ze szkołą.